

О. В. ЄГОРОВА

УДК 94(477)+378.126"18/19"

НАУКОВІ ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ ПРАВознавців університетів України (остання третина XIX – початок XX ст.)

В статті на основі опублікованих джерел і архівних матеріалів аналізуються можливості поглиблення наукових знань та розширення світогляду в зарубіжних відрядженнях для правознавців Харківського, Київського та Новоросійського університетів протягом останньої третини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: закордонні відрядження, вітчизняні правознавці, підвищення кваліфікації, юридичні дисципліни, зарубіжні університети.

В статье на основе опубликованных источников и архивных материалов анализируются возможности углубления научных знаний и расширения кругозора в зарубежных командировках для правоведов Харьковского, Киевского и Новороссийского университетов в течение последней трети XIX – начале XX ст.

Ключевые слова: заграничные командировки, отечественные правоведы, повышение квалификации, юридические дисциплины, зарубежные университеты.

In the article on the basis of published sources and archive materials the opportunities of improving scientific knowledge and widening the outlook in foreign business trips for law teachers of Kharkiv, Kiev and Novorossiysk Universities during the last third of the 19th – *beginning of the 20th century have been analyzed.*

Keywords: foreign business trips, native law teachers, improving qualification, law disciplines, foreign Universities.

20

Зарубіжні наукові подорожі – короткі чи довготривалі стажування, навчання, проведення досліджень – завжди були потужним стимулом до власного професійного і кар’єрного росту, мотивом розширення світогляду і поглиблення знань. Практика влаштування поїздок за кордон для професорсько-викладацького корпусу застосовувалася й у вітчизняних університетах. Особливо цінним у спектрі дисциплін вищої школи є досвід організації таких подорожей для юридичних факультетів університетів України (Харківського, Київського, Новоросійського) в останню третину XIX – початку XX ст. Виокремлення зазначеного періоду із загальної історії університетів зумовлюється,

по-перше, тим, що власне в цей час юридична освіта набуває гармонійного вигляду з точки зору структури – поєднує суто правничі дисципліни, які віддзеркалюють діюче тодішнє законодавство, з предметами, що формують глибокий юридичний світогляд. По-друге, значно удосконалюється система підвищення кваліфікації, основним елементом якої і були закордонні наукові поїздки, що надавали стипендіатам можливість підготуватися до професорського звання.

Дослідження освітньої мобільності правознавців зазначеної доби здійснювалося, в основному, в межах вивчення університетської справи. До найбільш інформативних видань належать

праці зі значним фактологічним матеріалом з історії Харківського, Київського і Новоросійського університетів, де можна виокремити й юридичну складову [27,1,17]. Побіжно торкалися організації закордонних відряджень в університетах України сучасні дослідниці Т.А. Стоян і О.М. Мартиненко [24,18]. У площині розвитку міжнародних відносин українських університетів питання висвітлено в статтях О.А. Іваненко, М.Г. Палієнко, О. Пилипенко [12,20-21]. Декілька сучасних ґрунтовних праць з історії юридичної освіти теж розглядають згадану тему, але вони є багатоаспектними, що заважає заглибитися у доволі вузький ракурс, і предмет дослідження представлений там скоріше ситуативно [28,10]. Тому мета даної статті полягає у розкритті світоглядно-наукового потенціалу закордонних відряджень вчених-юристів України в останню третину XIX – початок XX ст. на основі опрацювання опублікованих і неопублікованих джерел (законодавчих актів, ділових матеріалів факультетів, інструкцій для стипендіатів і науковців та їх звітів, особистих листів).

60-ті роки XIX ст. в Російській імперії – доба широкої реформаторської діяльності Олександра II та лібералізації суспільного життя. Загальне піднесення торкнулося і розвитку університетів. Більш сприятливі умови для них затвердив Статут імператорських російських університетів 1863 р. А судова реформа 1864 р. стала поштовхом зміцнення теоретичних засад правничих дисциплін. За Статутом 1863 р. на юридичних факультетах призначалися кафедри: енциклопедії права; історії найважливіших іноземних законодавств – стародавніх і нових; історії руського права; історії слов'янських законодавств; римського права; державного права; цивільного права і цивільного судоустрою і судочинства; кримінального права і кримінального судочинства; поліцейського права; фінансового права; міжнародного права; політичної економії і статистики; церковного законодавства [22, стб.926-927]. Введений

у 1884 р. новий університетський статут скасував кафедри іноземних законодавств та історії слов'янських законодавств, увівши натомість кафедру торговельного права і торговельного судочинства [23, стб.1002]. Цей Статут був основним документом, що регулював діяльність університетів до Лютневої революції [11, с.175].

Якщо оглянути весь період діяльності університетів України XIX – початку XX ст., то побачимо, що всі ланки освітньої ієрархії – факультети, університети, попечителі та Міністерство народної освіти – приділяли особливу увагу організації закордонних відряджень. Звуживши коло до юридичної спеціалізації, переконаємось, що значимість питання зростала ще більше, оскільки в різні періоди наукова мобільність правознавців була покликана розв'язати принципово інші за масштабом і складністю проблеми - від налагодження викладання на юридичних факультетах до перенесення передових освітніх ідей до середовища імперії і, врешті, до забезпечення країни в цілому справжніми правознавцями, які б могли кваліфіковано привести до стрункої системи законодавства. Розгляд документів про організацію наукових поїздок допоможе з'ясувати, яким чином наявні напрями підготовки юристів були представлені в зарубіжній академічній атмосфері.

Проведення в Російській імперії судової реформи 1864 р. викликало необхідність оновлення засад науки кримінального права. Тому період 60-80 рр. вважається добою становлення науки кримінального права і процесу. Значною мірою це пов'язано з ім'ям видатного українського правознавця, професора Університету Св. Володимира Олександра Федоровича Кістяківського (1833-1885). Вчений зробив великий внесок у розвиток науки кримінального права, віддзеркаливши у своїй діяльності нові соціологічні підходи до праворозуміння, які склалися на той час у західній криміналістиці. Їх сутність полягала у врахуванні соціальних мотивів скоєння злочину й запереченні покарання,

несумісного з суспільною природою людини. Такі постулати були розроблені О. Ф. Кістяківським у власних наукових працях, їх же він намагався донести й до студентської аудиторії. В «Інструкції для наукових занять за кордоном магістра кримінального права Л. С. Белогриць-Котляревського», що датується 70-80 рр. XIX ст., він спрямовує молодшого колегу на вивчення найістотніших здобутків західної криміналістики: «В університетах Берлінському, Лейпцігському, Віденському, Мюнхенському, Гейдельберзькому і Галльському кафедри кримінального права і кримінального судочинства зайняті вченими, що користуються в ученому світі більш значною відомістю, ніж інші» [13, арк..3]. До таких імен він відносить Альберта-Фрідріха Бернера, Карла Біндінга, Вільгельма-Еміля Вальберга, А. Меркеля з Відня, Франца фон Гольцендорфа з Мюнхена, Гейнца з Гейдельберга. Разом з тим, Кістяківський наголошує потребу вивчення методу викладання, спеціалізованих засобів навчання, які панують у закордонних університетах.

Особлива ситуація склалася у зв'язку з тим, що Статут 1863 р. включив до системи освіти юристів кафедру історії слов'янських законодавств, яку на той час було ніким замінити через відсутність спеціалістів. Університети використовували будь-яку можливість забезпечити належне викладання. У 1880-1881 р. юридичний факультет Університету Св. Володимира відправив видатного професора права Михайла Флегонтовича Володимирського-Буданова (1838-1916) у річне відрядження за кордон і по Росії. Мета поїздки, за словами вченого, полягала у «знайомстві з невиданим матеріалом науки (в архівах) і з тими виданими працями зі слов'янського права, які не можуть бути придбаними за рідкісністю їх... Врешті, з метою особистого спілкування з найвидатнішими юристами-слов'янознавцями про належну постановку цієї майже зовсім нової науки» [2, с.2].

Серед юридичних предметів важливе місце відводилося державному праву. Про потенціал вивчення споріднених з ним дисциплін в провідних західноєвропейських університетах дізнаємося з листів Володимира Ренненкампа (1862-1928) – сина правознавця Миколи Карловича Ренненкампа, який був ректором Київського університету у 1883-1887 рр. Володимир, знаходячись у дворічному науковому відрядженні, у 1886 р. описує своє перебування в Берліні доктору державного права, професору Олександрову Васильовичу Романовичу-Славатинському. Останній, колись у 1860 р., готуючись до здобуття професорського звання теж слухав лекції в Німеччині, Англії, Швейцарії, Франції, Італії.

За рекомендацією старшого досвідченого колеги в Берліні Володимир приступив до вивчення історії і літератури загального конституційного державного права. Для цього він ознайомився зі спадщиною видатного німецького правознавця Роберта фон Моля, про що висловився таким чином: «Моль склав на мене враження неблаганно скучного доктринера, фанатика конституційного вчення, який не спростовує своїх противників, а лише жалкує, що вони не його віри... Проте у Моля є прекрасний нарис історії і літератури конституційної доктрини, вивченням якої я головним чином і займаюсь» [15, арк..1]. Дуже важливим для з'ясування дійсного враження від побаченого є епістолярний спосіб спілкування між добрими колегами, що не можна замінити жодними офіційними паперами про перебіг навчання.

Як і багато років тому О. В. Романович-Славатинський, Володимир прослухав лекції видатного прусського юриста і політика Рудольфа фон Гнейста (1816-1895). Молода людина змогла відчуті політичний ухил стилю німецького вченого, який з 1867 р. був одним з керівників Націонал-ліберальної партії: «...він читає нарис прусського адміністративного права у стислій, чисто елементарній формі, прилаштовуючись до вимог державного іспиту і надаючи своїм

читанням партійного забарвлення, так що в дійсності він викладає не пруське адміністративне право, а боротьбу пруської ліберальної партії з заходами уряду з управління королівством» [14, арк.1]. Для прослуховування Гнейста Володимир відвідував парламент (Landtag), що, на його думку, є дуже повчальним, оскільки «...там можна слухати чудових ораторів і бачити парламентський механізм у дії» [14, арк.2].

У централізованій системі управління освітою остаточне затвердження наукових відряджень здійснювалося Міністерством народної освіти. Документ «Про залишення тих, хто закінчив курс університету Св. Володимира, стипендіатами для приготування до професорського звання і про відрядження їх за кордон з науковою метою» від 1898 р. містить призначене попечителю Київського учбового округу повідомлення, підписане міністром народної освіти, яким затверджуються дворічні відрядження магістрантам Володимирі Железнову (з політичної економії і статистики) і Миколі Палієнку (з державного права). Цим же документом дозволено на один рік продовжити термін перебування за кордоном Андрію Мітюкову, якому разом з раніше відрядженими Костянтином Радченком та Михайлом Чубинським призначено утримання по 1500 рублів на рік із суми Міністерства [26, арк.53]. Сума виділена на залишення стипендіатів при університеті дорівнювала лише 600 рублів на рік.

Документ на ім'я ректора Київського університету від декана юридичного факультету від 4 квітня 1888 р., навпаки, показує початкову стадію клопотання, «знизу вгору», із запитом дозволити відправити магістра політекономії і статистики Миколу Мартиновича Цитовича, який набув звання приват-доцента і з 1886 р. викладав на кафедрі. Факультет надає молодій людині характеристику, говорить про його успіхи в навчанні в бутність студентом, ставлення до справи як викладача: «За цей час пан Цитович, можна сказати, блискуче виправдав надії факультету солідним

науковим характером свого викладання, даром викладу й особливо запопадливістю до справи» [16, арк.1].

Відряджені за кордон юристи склали план прослуховування предметів своєї спеціалізації, хоча перелік не обмежувався вузькою галуззю, і науковці слухали курси з інших, споріднених напрямів. Звітна документація показує, що викладачі мали певну свободу при обранні кола закордонних учених і доволі вільно могли змінити терміни перебування в якомусь місті чи університеті з обов'язковим поясненням подібних змін. Так, зі звіту того ж самого М.Цитовича за друге півріччя наукового відрядження до Німеччини (з листопада 1889 по березень 1890 р.) бачимо, що він обґрунтовує затримання в Берліні протягом зимнього семестру тим, що професор Адольф Вагнер читав два доволі цікаві курси: загальну частину політичної економії та курс фінансового права [3, арк.1].

Адольф Вагнер (1835-1917) вважається найбільш видатним німецьким економістом епохи Бісмарка, найяскравішим представником школи державного соціалізму. Микола Цитович ретельно опанував програму науковця, який викладав загальну або теоретичну частину політичної економії; науку про фінанси; погляди про свободу власності з народногосподарчої точки зору. Поряд з професором А. Вагнером теорію державного соціалізму розробляв інший видатний німецький економіст, історик, державний діяч – Густав фон Шмоллер (1838-1917). Ознайомлення зі згаданою течією М. Цитович логічно продовжив, прослухавши курси і цього вченого: практичну частину політичної економії або народногосподарчу політику; історію торгівлі. До кола інтересів українського науковця увійшов і німецький статистик Август Мейцен, який з 1875 р. був професором Берлінського університету, спеціалістом в аграрній сфері. У нього М. Цитович вивчав теорію і техніку статистики; аграрну історію германців, кельтів і слов'ян. У іншого професора

Рихарда Бьока вивчав статистику народонаселення.

Прослухані курси М.Цитович описує дуже детально, супроводжуючи їх власним аналізом. Звіт містить настільки розлогий і виважений виклад позицій німецьких учених, що може бути окремим джерелом знайомства з політекономічними вченнями, статистикою та спорідненими дисциплінами. Характеристику курсу А. Вагнера М. Цитович починає зі згаданої лектором економічної літератури від давніх часів, потім переходить до сучасної політекономії, фізіократів, школи Адама Сміта, і врешті розглядає німецьку економічну літературу. Автор звіту схопив міркування вченого про те, що німецька школа пройшла етапи камеральної науки, впливу французької і англійської літератури, самостійного становлення і кризи під впливом соціалізму. Сутність позиції німця передається наступним чином: «Вагнер бачить звісну долю істини як у соціалістичній критиці, так і в позитивних проектах соціалістів. Істинне в соціалістичній критиці, на його думку, полягає в тому, що система вільної конкуренції, при всіх її незаперечних вигодах відносно виробництва заключає також у собі тенденцію поступово збільшувати нерівність майна й доходів різних класів населення» [3, арк.5]. Так само розібрав М. Цитович і курс Вагнера з фінансового права, наголосивши точку зору лектора про те, що система податків є засобом «пом'якшення нерівності й несправедливості в розподілі майна [3, арк.11].

Опис опрацьованого в Берлінському університеті супроводжується аналізом методології читання курсів. В звіті говориться, що А. Мейцен «...не читав лекції у загальноприйнятому сенсі цього слова, але влаштовував бесіди зі своїми слухачами, задаючи їм питання і намагаючись зробити, щоб вони по можливості самі засобом міркування доходили до відповідей... Такий спосіб викладання має багато переваг: він зацікавлює слухачів, привчає їх до

самостійного мислення та заглиблюватися в предмет» [3, арк.15]. Також М. Цитович розповідає про екскурсії на фабрики і заводи Берліну, які А. Мейцен приблизно раз на тиждень проводив зі студентами. Закінчується звіт планом подальшої роботи на навчання.

Для здійснення тривалої поїздки з метою підготовки до здобуття професорського звання факультет розробляв інструкції з визначеними метою, колом відомих професорів, чий лекції були варті відвідання. Інструкція магістру державного права Михайлу Івановичу Мітіліно (1900 р.) переслідує завдання поглиблення вивчення предметів його спеціальності у закордонних університетах. Для цього, по-перше, вказані праці західноєвропейських учених, які ознайомлять з найважливішими джерелами цивільного права Середніх віків і Нового часу. По-друге, передбачено знайомство з викладанням юридичних наук і діючим в Західній Європі цивільним правом і судочинством. Особливої уваги заслуговують методи викладання в Німеччині, Франції, Італії. До обов'язкових учених для відвідання віднесені видатні постаті: німецький історик і правознавець Генріх Бруннер, професор історії права і цивільного права Отто Фрідріх фон Гірке, професор Йозеф Колер (в Берлінському університеті), професор Готхольд Зом (в Лейпцігському університеті) тощо. Врешті, стипендіату Мітіліно запропоновано зосередитися на курсах, що найкраще підходять «для вивчення цивільного права й підготовки власного курсу за методом історико-догматичним» [4, арк.3].

Окрім подорожей для підготовки до набуття професорського звання, відрядження передбачали інші наукові цілі, а їх терміни могли значно різнитися. 16 квітня 1912 р. юридичний факультет Університету Св. Володимира визначив клопотатися про відрядження з науковою метою на час літніх канікул із збереженням утримання, але без грошової допомоги професорам Н.П. Яснопольському, О.О. Ейхельману, В.І.

Синайському [5, арк.100]. В протоколі засідання факультету від 2 квітня 1913 р. знов знаходимо питання про відправку науковців на літній канікулярний термін за кордон з науковою метою. Професори О.О. Ейхельман та Н.П. Яснопольский усно і стипендіат Ю.Новицький письмово висловили прохання про відправку їх працювати за кордон. У всіх випадках факультет вирішив порушити клопотання [5, арк.160]. Такі приклади є свідченнями доволі ліберальної процедури відрядження юристів-правознавців у закордонні наукові поїздки.

Юридичний факультет Харківського університету теж відправляв учених на навчання до закордонних університетів. Системністю відзначалися тривалі (від одного до трьох років) поїздки для залишених стипендіатами при навчальному закладі молодих науковців, які збиралися ознайомитися зі станом постановки різних юридичних предметів на Заході, розширити світогляд, здобути нові знання і повернутися для роботи на відповідних кафедрах.

Огляд побудованого на документальній базі енциклопедичного видання «Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования» показує, що навчальний заклад системно влаштовував цей вид діяльності для молодих дослідників. Серед них зазначені: кандидат А. Стоянов (з 1863 р.), доценти Л. Владимиров і П. Цитович (з 1870 р.), К. Гатенбергер (з 1872 р.), М. Алексеенко (з 1874 р.), стипендіат Василенко (з 1876 р.), доцент Л. Загурський (з 1877 р.), М. Куплеваський (з 1879 р.), В. Даневський (з 1880 р.), К. Ярош (з 1882 р.), кандидат І. Собестьянський (з 1884 р.), магістрант Косовський (з 1884 р.) [27, с.97].

Навчання, в основному, полягало у відвіданні різних країн та найбільш відомих наукових центрів тогочасного правознавства. Наприклад, Микола Йосипович Куплеваський, подорожуючи таким чином, працював у Паризькій національній та Мюнхенській королівській

бібліотеках, слухав лекції професорів у Парижі, Мюнхені, Гейдельберзі [27, с.236].

Поїздки вітчизняних правознавців були представлені широкою географією і охоплювали значне коло відомих учених Західної Європи. Дуже детально своє відрядження 1876-1878 рр. описує у звіті приват-доцент Харківського університету О.І. Загоровський. Процес навчання він починає з Гейдельберга, де найбільший інтерес представляв курс пандектів – головного в науці цивільного права. Далі вчений описує перебування у Лейпцигу – «міста, яке з деякого часу відвоювало славу у Гейдельберга, що стосується німецької науки права» [19, с.1]. Тут теж прослухав курс пандектів у професора римського права Бернхардта Віндшейда (1817-1892) - найвидатнішого німецького цивіліста XIX ст. Обшир відвіданих університетів і вивчених праць дає підстави науковцю охарактеризувати юридичний факультет Лейпцига як такий, що «заключає в собі найкращі сили німецької юридичної науки. На праці Вехтера і Віндшейда посилаються німецькі вчені як на біблію» [19, с. 5].

Вивчення права у Франції, у паризькій Ecole de droit, дало змогу О.І. Загоровському порівняти характер постановки правничих наук двох передових європейських держав. Він дійшов висновку, що все викладання у Франції побудовано суто практично: читання предметів, необхідних для практики поставлено на перший план, а дисциплін наукового характеру – на другому місці. Тому, вважає, французи набувають менше знань з теорії, утім практичний бік знання права в них сильніший: «Роль, яку в німецьких університетах відіграють Пандекти, у Франції перенесено на живе, діюче, національне право» [19, с.6-7].

Згодом така полеміка стала актуальною і для університетів Російської імперії. Наприкінці XIX ст. проблема оптимального поєднання практичних і теоретичних компонентів у системі освіти юристів була в центрі уваги академічної спільноти і громадськості. Обговорення проходились у

стінах університетів і виносилися на газетні шпальти. Власне тоді О.І. Загоровський, який вже захистив докторську дисертацію і з 1892 р. працював у Новоросійському університеті, посилаючись на практику французьких навчальних планів, активно намагався розширити курс цивільного права на два академічних роки, що запропонував Раді Новоросійського університету від 8 лютого 1899 р. [6, арк.116].

Неймовірно широкі можливості підвищити власний професійний рівень відкрилися Петру Петровичу Мігуліну. Закінчивши у 1893 р. Харківський університет з дипломом 1 ступеня, він вирушив продовжувати освіту до Франції, Англії, Швейцарії і Австрії. У 1894-1896 рр. мандрував Росією та іншими країнами задля знайомства з їх політичним і економічним устроєм. Відвідав Туреччину, Болгарію, Сербію, Румунію, Угорщину, Хорватію, Італію, Іспанію, Португалію, Голландію, Бельгію. З 1895 р. був залишений при університеті для підготовки до професорського звання, у 1901 р. захистив докторську дисертацію, з 1902 р. став ординарним професором фінансового права, а у 1900 і 1903 рр. продовжував вивчення фінансового устрою й промисловості Європи, для чого жив у Швейцарії і Скандинавії (Швеції, Норвегії, Данії) [27, с.217-218].

Повернувшись до Харкова, професор П.П.Мігулін використовував набуті знання в наукових працях. Його рукописи «Відродження Росії (економічні етюди і нові проекти)» та «Російський державний кредит» (1910 р.) демонструють обізнаність з ситуацією по даній справі у багатьох країнах і містять приклади іноземного досвіду: «Навіть така найбагатша капіталістична держава як Франція змушена була гарантувати витрачене в залізниці будівництва капіталами, тим же шляхом пішли Пруссія і Австро-Угорщина, а Росія, врешті-решт, за повною відсутністю приватних підприємців змушена була свої

перші дороги... будувати безпосередньо за рахунок казни» [9, арк.1].

З науковими завданнями європейськими країнами мандрували інші викладачі. У 1867 р. професор І. Сокальський поїхав на Паризьку всесвітню виставку. 1868 р. доцент А. Стоянов був відряджений за кордон, щоб вивчати парламентські акти для розпочатої ним роботи. Результатом опрацювання матеріалу закордонних бібліотек стали статті з права індусів (над цим він працював у Лондоні) та з права єврейського, французького й грецького [27, с.97]. Також для розв'язання окремих наукових проблем Харківський університет в різні часи відряджав правознавців: професорів Л. Владимірова (1878 р.), І. Дитятіна (1883 р.), Г. Цехановецького (1884 р.), приват-доцента Максимейка (1898 р.), професора Миклашевського (1899-1900 рр., 1901 р.) та інших представників професорсько-викладацького колективу.

Дещо інакше склалася ситуація в Новоросійському університеті. Заклад було відкрито у 1865 р., і проблема забезпечення юридичного факультету викладачами тут стояла гостріше, ніж у Києві і Харкові. Зрозуміло, що намагаючись знайти вихід, університет віддавав перевагу людям, які мали необхідні регалії для заміщення вільних кафедр. Тому багато з тих, хто приходив сюди на педагогічні посади, були раніше відряджені за кордон іншими вищими навчальними закладами Російської імперії. Утім, і новостворений молодий університет теж прагнув підтримати традиції організації навчального процесу і розвитку науки й надати можливості вченим для підвищення кваліфікації.

Не завжди в таких випадках виправдовувалися очікування, що траплялося з об'єктивних і суб'єктивних причин. Професор Балтазар Богішич отримав закордонне відрядження у 1872 р. з науковою метою і почасти на прохання Князя Чорногорського для складання для князівства Чорногорії нового зводу законів. Але до Одеси вчений не повернувся.

Залишаючись професором Новоросійського університету, він продовжував почату справу, яка була оприлюднена у вигляді Зводу законів для Чорногорії у 1888 р. Стипендіат Власенко був відряджений за кордон у квітні 1870 р., але залишив стипендіатство через поганий стан здоров'я [17, с.490,499].

Однак, більшість науковців поверталася й плідно працювала на кафедрах. Професор Інокентій Устинович Патлаєвський поїхав у 1869 р. до Гейдельберга. У 1870 р. доцент Андрій Петрович Пригара звернувся до юридичного факультету з проханням подати клопотання до Ради Новоросійського університету щодо його відрядження до архівів і бібліотек у Російській імперії та найважливіших університетів Західної Європи. В обґрунтуванні прохання він зазначив: «Найповніша уява про державні заклади найважливіших із західних європейських держав складає необхідну передумову належного викладання державного права; воно не може бути складено за книжним викладами, без наочного знайомства з ними» [25, с.162-163]. Отримавши дозвіл всіх інстанцій, А.П. Пригара поїхав на навчання у 1870-1871 рр., після чого читав предмет державне право.

У 1873 р. Михайло Калінін захистив у Новоросійському університеті дисертацію на ступінь магістра цивільного права, а з 1874 р. був відправлений за кордон на півтора роки. Михайло Родіонович Кантакузен (правнук М.М. Сперанського), витримавши іспит на магістра міжнародного права, поїхав у відрядження на 1873-1874 рр. Професор кримінального права Володимир Миколайович Палаузов був відряджений за кордон у 1881 р. на два роки.

Міністерство ретельно опікувалося проблемами організації навчального процесу в університетах і підготовкою кадрів через залишення перспективних юнаків стипендіатами і відправку їх за кордон. Ця справа була на особливому контролі освітніх чиновників всіх рівнів. 11 червня 1901 р. управляючий Одеським навчальним

округом надіслав листа на ім'я в. о. ректора Новоросійського університету, де повідомив, що «...за кошторисом Міністерства народної освіти відпускається щорічно 55000 рублів на приготування професорів та вчителів. Гроші ці повністю витрачаються на утримання молодих людей, залишених при університеті або відряджених за кордон для приготування до професорського звання..» [8, арк..1]. Також повідомлялось, що для даної справи університети розпоряджуються вільними спеціальними коштами.

Доповнити документацію чиновницького листування можуть документи, які відображають реальний стан справ у галузі наукової мобільності правознавців Новоросійського університету на рубежі XIX – XX ст. Відомість про залишених при університеті і відряджених науковців показує, що у 1888 р. кандидат правознавства Костянтин Смірнов залишився при Новоросійському університеті стипендіатом, а незабаром був направлений до Інституту Римського права в Берліні на два роки з асигнованих цим інститутом коштів. Михайло Пергамент теж, показавши відмінні успіхи в навчанні, був спочатку залишений стипендіатом, а з 1893 по 1895 рр. навчався в Інституті римського права при Берлінському університеті, утримання для чого надходило з асигнувань коштів на цей інститут [8, арк..32-33]. У 1893 р. за кордон був відправлений молодий учений з кафедри кримінального права і судочинства Андрій Піонтковський, кошти для чого були теж виділені Міністерством народної освіти [8, арк..35-36]. У ще одній довідці зазначено, що у 1912 р. за кордон відправлені Всеволод Алмазов (по кафедрі римського права) та Михайло Слабченко (по кафедрі поліційного права). [7, арк..4].

Власне в цей час були зроблені спроби надати системі підготовки викладачів вищої школи більш систематизованого вигляду. Відповідний проект підготував Міністр народної освіти Л.А. Кассо (1910-1914 рр.). Документ передбачав, що підготовка кандидатів на

професорське звання здійснюватиметься в основному зарубіжними університетами. 13 травня 1911 р. вийшло циркулярне відношення Департаменту народної освіти за № 16322 про організації при деяких університетах Західної Європи особливих інститутів чи курсів для підготовки молодих людей, які отримали в Росії вищу освіту, до подальшої наукової діяльності [5, арк.44]. Однак, налагоджена система була майже зведена нанівець у зв'язку з подіями Першої світової війни, і для професорських стипендіатів з Російської імперії була закрита більшість закордонних, переважно німецьких, курсів. Із всієї держави у 1915 р. лише 6 чоловік готувалася до професури за кордоном [11, с.216].

Таким чином, закордонні відрядження були важливою передумовою підвищення кваліфікації правознавців університетів України останньої третини XIX - початку XX ст. Наукові поїздки відкривали широкі можливості познайомитися з передовою науковою думкою, засадами системи підготовки юристів та методами викладання на юридичних факультетах кращих університетів, в основному, Західної Європи. Там спектр наукових ресурсів для вітчизняних правознавців був представлений майже всіма (за виключенням історії права чи діючого законодавства у Російській імперії) напрямками юридичної спеціалізації, наявних у вітчизняній системі юридичної освіти: римське право, цивільне право і цивільне судочинство, кримінальне право і судочинство, засади державного права, торгівельне право, міжнародне право, фінансове право, політична економія і статистика.

Відправлення найбільш здібних випускників вітчизняних університетів на тривалий термін до Німеччини, Австрії, Франції, Англії, Швейцарії, Голландії, Італії, Іспанії та інших країн дозволяло їм поринути в атмосферу вільної дослідницької діяльності, ґрунтовно й неупереджено познайомитися з історією і сучасністю передової правничої

науки, суспільно-політичним життям, державним устроєм країн, а також розширити світогляд і перенести знання до середовища вітчизняних університетів через звітну документацію, наукові праці і навчальну літературу, особисте спілкування.

Джерела та література

1. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884)/Под ред. В.С. Иконникова. – К.: Тип-я ун-та св. Владимира, 1884. – 816 с.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Отчёт о годичной командировке 1880-1881 г. // Университетские известия. – К. – 1881. – № 11. – С.1-55.
3. Державний архів м. Києва (далі ДАК). – Ф. 16. Киевский университет. – Оп. 465. – Спр. 1382. Отчёт магистра политической экономии и статистики Цытовича о его научной командировке в Германии от 26 июня 1890 г. - 16 л.
4. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1442. Инструкция стипендиатам для приготовления к профессорскому званию. 1900 г. - 4 л.
5. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1507а. Протоколы заседаний юридического факультета университета Св. Владимира с 13 сентября 1910 г. по 30 мая 1913 г. – 181 л.
6. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 45. Новороссийский университет. – Оп. 11. – Спр. 1. Об изменении в учебных планах. (от 17 янв 1895 г.) – 176 л.
7. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 24 (від 1901 р.). О лицах, оставленных при университете для приготовления к профессорскому званию (1912 г.). – 17 листов.
8. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 9 (від 1901 р.). Со сведениями об оставленных за 15 лет (с 1 янв. 1866 г. по 1 янв. 1901 г.) при университете для приготовления к профессорскому званию и командированных за границу с той же целью. – 45 л.
9. Державний архів Харківської області. – Ф. 667. Харківський університет. - Оп. 286. - Спр. 162 а. Рукописи: «Возрождение России (экономические этюды и новые проекты)» и «Русский государственный кредит» (1910 г.). - 79 л.
10. Егорова О.В. Юридична освіта в університетах України XIX – початку XX ст. (етапи та особливості розвитку): Дис... канд. істор. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2005. – 197 с.
11. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / АН СССР. Ин-т истории СССР. – М. – 1991. – 392 с.
12. Иваненко О.А. Міжнародні зв'язки Університету Св. Володимира (60-ті рр. XIX ст.) // Український історичний журнал. – 2011. - №1. – С. 52-70.
13. Інститут Рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф. 61. Архив Кистяковского А.Ф. – Спр. 378. Кистяковский А.Ф.

- «Инструкция для учёных занятий за границей магистратского уголовного права Л.С. Белогриц-Котляревского» (70-80 гг. XIX в.). – 4 л.
14. ІРНБУВ. – Ф. 144. Архив Романовича-Славатинского А. В. – Спр. 49 (Ренненкампф Владимир – Романовичу-Славатинскому А. В. Письмо 5 марта 1886 г. из Берлина). – 2 л.
 15. ІРНБУВ. – Ф. 144. – Спр. 50 (Ренненкампф Владимир – Романовичу-Славатинскому А. В. Письмо 12 марта 1886 г. из Берлина). – 2 л.
 16. ІРНБУВ. – Ф. VIII. Киевский университет. – Спр. 3500. Ходагайтство о командировке за границу Цытовича М. для усовершенствования в науках (1888 г.). – 2 л.
 17. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета / Историческая записка экстра-ординарного профессора А. И. Маркевича. – Одесса. – 1890. – 734 с.
 18. Мартыненко Е. Н. Организация научно-исследовательской работы преподавателей высших учебных заведений на Украине (XIX ст.): Дис. . . канд. пед. наук: 13.00.01. – Харьков, 1998. – 163 с.
 19. Отчёт о пребывании за границей приват-доцента А. Загоровского // Университетские известия. – 1878. – № 11. – с. 1-14.
 20. Палієнко М. Г. З історії міжнародних зв'язків України в галузі науки та освіти (XIX – початок XX ст.) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – 1999. – Вип. 3. – С. 21–31;
 21. Пилипенко О. Участь вчених українських університетів у міжнародному обміні науковими знаннями у XIX – на початку XX ст. // Київська старовина. – 2006. – № 6. – С. 21–26;
 22. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. – 1855-1864. – Т. 3. – Стб. 923-991.
 23. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. – 1884. – Т. 9. – Стб. 980-1042.
 24. Стоян Т. А. Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.: Дис. . . канд. істор. наук.: 07.00.01. – К., 1999. – 199 с.
 25. Университеты. – ЖМНП. – 1870. – № 7-8. – С. 162-163.
 26. Центральний державний історичний архів, м. Київ. – Ф. 707. Управление Киевского учебного округа. – Оп. 149. – Спр. 21 (начата 1898 г.). Об оставлении окончивших курс университета Св. Владимира стипендиатами для приготовления к профессорскому званию и о командировании их за границу с учёной целью. – 55 л.
 27. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. М. П. Чубинского, Д. И. Багаляя. – Харьков. – 1908. – 309 с.
 28. Юридична наука і освіта на Україні / Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко, Б. М. Бабій та ін.; Відп. Ред. Ю. С. Шемшученко; АН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: Наук. думка, 1992. – 304 с.

